

A debreceni városi nyomda a felvilágosodás és a reformkor idején

A magyar nyomdászattörténet-írásnak már szinte közhelyszerű megállapítása, hogy hazánk egyik legrégebb, folyamatosan működő nyomdája az 1561-ben alapított debreceni nyomda. A több, mint 400 éves múlt figyelemre méltó szakasza a felvilágosodás és a reformkor időszaka.

A magyar felvilágosodás kezdetét Bessenyei György Ágis tragédiája című művének megjelenésétől, 1772-től számítjuk. A felvilágosodás a magyar művelődés történetében is az egyik legjelentősebb eszmei mozgalom. Politikailag, de a kultúra és a művelődés területén is figyelemre méltóak az eredményei, következményei. Ekkorra esnek a nyelvújítási törekvések, a magyar nyelvű időszakai sajtó kialakulása (1780: Magyar Hírmondó), a nemzeti színjátszás megteremtésére irányuló mozgalom, az önálló polgárosodó irodalmi és tudományos élet kezdete, és ugyancsak fordulópont a magyar nyomdászattörténetben. Az irodalmi nyelv állapota, fejlődése és a nyomdászat között szoros az összefüggés. A nyelvújítási törekvések során tudatosodott, vált fontossá az írók s költők számára a pontos nyelvi forma és jelölés kiadványaikban, pl. a hosszú és a rövid magánhangzók hű és pontos nyomtatása. Kazinczy, Versegly, Batsányi, Kármán és felvilágosult nyelvújító társaik megkövetelték, hogy műveiket a könyvnyomtatók hibátlan ékezetekkel nyomtassák.

Hogyan hatnak az új eszmék Debrecenben? Vállal-e szerepet közvetítésükben a városi nyomda? Ezt kísérjük figyelemmel a továbbiakban.

A felvilágosodás időszaka

A hazai nyomdászatban egyedülálló jelenség tapasztalható a debreceni nyomda és a város kapcsolatában. Az országban általában főurak, egyházi intézmények vagy személyek, Erdély területén a fejedelemség vállalta egy-egy nyomda létrehozását, támogatását. Debrecenben a városi tanács működött a nyomda mecénásaként. A műhely mindenkori bérlője, provizora (művezetője) esküvel kötelezte magát arra, hogy a városnak a nyomdával szembeni igényeit kielégíti. Egy 1719-ből fennmaradt esküszöveg szerint a nyomdász megfogadta, „hogy amely typographusi hivatalban ezen városban bé állítottam, abban tehetségem szerint igazán és serényen eljárók, a typographában levő minden nemű matériákra, eszközökre és a város hasznára vigyázok, hír és engedelem nélkül semmit nem imprimálok és mindenben előljáróimtól függök, a kezem alatt forgó typographia hasznát és jövedelmét csak ideig is magam vagy más hasznára nem fordítom, hanem perceptoratusban adminisztrálom, és annak idejében mindenekrül igazán számot is adok.” (Végh Oszkár: Nyomdászat Magyarországon. Bp., Táncsics, 1976. 41.p.)

*Elöltöltős franciakovás pisztolyok
(Hadtörténeti Múzeum)*

A nyomda működését elsősorban a reformációnak tett szolgálatai miatt az ellenreformációs törekvéseket támogató Habsburg-kormányzat a XVIII. század során rendkívüli módon nehezítette. Szigorú cenzúrarendeletkezés tette kétségesse nem egy kiadvány megjelenését. (Megsemmisítették például a Komáromi-féle bibliát és Molnár Gergely latin nyelvtanát.) A város állami felügyelet alatt állt, németesítő rendeletek kötötték gúzsba mozgási lehetőségeit, a nyomda tevékenységét. 1770-ben királyi biztost neveztek ki a főbíró fölé. Ha a főbíró ellenszegülni próbált, állásából is felmentették. A nyomda arcukatát – az általános nehézségeken belül is – nagy mértékben meghatározta mindenkori vezetője, a provizor. Vizsgált időszakunkban, 1759-től 22 évig Margitai István állt a nyomda élén. Mivel elődei működése alatt anyagi visszaélések történtek, a városi tanács szigorúan ellenőrizte az ő munkáját is. A 22 esztendő alatt nem merült fel ellene kifogás, az üzem termelése folyamatosan nőtt. Kiadványai főleg már korábban megjelent vallásos művek és a város híres kollégiumi professzorainak (pl. Budai Ézsaiás, Hatvani István, Maróthy György, Sinai Miklós, Varjas János) tankönyvei és tanulmányai voltak. Szép kivitelben, ízléses tipografizálással, kevés helyesírási hibával kerültek ki keze alól ezek a kiadványok. Lassan a nyomda elvállalta és végezte a város hivatalos nyomtatványainak elkészítését is. Az üzem korábban elmarasztalt működési körülményei, munkafeltételei is javultak ez alatt az időszak alatt. Betűkészletét folyamatosan pótolta, felújította, többnyire külföldi megrendelések révén. Teljes betűkészlete – az 1760-as vásárlás után – „antikvá-

ből petittől három ciceróig, kurzívából petittől két mittelig terjedő sorozat, görögéből petit és garmond.” (Benda Kálmán–Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp., Akad. K., 1961. 85. p.)

Margitai István 1787-ben bekövetkezett halála után komoly hanyatlás kezdődött. Ezt felerősítette egy 1790-ben keletkezett tűzvész. (Korábban, 1705-ben az osztrák csapatok rombolása, 1719-ben pedig ugyancsak tűzvész miatt pusztult el a nyomda.) A század utolsó provizora Szigethy Mihály lett. Ő főleg városi nyomtatványokat készített, kevesebb könyv hagyta el ekkoriban a nyomdát. Szigethy a munkára nem sok gondot fordított, s mivel főleg a saját hasznát kívánta növelni, 1804-ben tisztségéből eltávolították. Vele véget ért a sok nehézséget hozó XVIII. század. Ebben az időszakban a kiadványok megjelenését szigorú cenzúra ellenőrizte. A város igekezett ugyan betartani az előírásokat, de 1788-ban egy félreértés miatt Mária Terézia mégis majdnem bezáratta a nyomdát. II. József alatt enyhültek a cenzurális előírások. Az előzetes könyvvizsgálás megmaradt, de már nem volt megszabva, hogy ki lehet cenzor.

A XVIII. század során az üzem technikai felszereltsége a nehézségek ellenére végig fejlődött. Az 1787-es leltárban már 8 sajtó szerepel. A segédek azonban igen rossz munkakörülmények között dolgozhattak. Erre utalnak a javításokról szerzett adatok s az egyes időszaki leltárok. A szedőteremben gyertyatartók álltak (az 1787-es leltár szerint 13 db bádóg és egy nyeles gyertyatartó), s ezek gyenge fénye mellett folyt a munka. (Benda–Irinyi: i.m. 83.p.) A segédek bére igen alacsony volt. Jövedelmüket kedvezőtlen munkarendjük miatt nem volt módjuk máshol végzett munkával növelni. Naponta 10, szombatonként 7 órát dolgoztak, s az év folyamán csak az ún. sátoros ünnepeken (karácsony, húsvét, pünkösd) kaptak hosszabb pihenőt.

Nem szoltunk még a nyomda kiadványainak példányszámáról, áráról és értékesítésük körülményeiről. A példányszámok pontos megállapítása elég nehéz. A század folyamán többször visszaélések történtek ezen a területen, ezért a városi tanács szigorú ellenőrzéseket írt elő. A megrendelteken felül a provizor hivatalosan 100 példányt, a segédek 25 példányt nyomtathattak saját papírjukra. Az elszámolások adataihoz a segédek száma szerint 200-250 példányt hozzáadva majdnem 4000 példányos átlagot állapít meg a nyomda történetírója. (Benda–Irinyi: i.m. 95.p.) A Helytartótanácsnak benyújtott, 10 év termését regisztráló jelentésből megállapítható a debreceni nyomda termelése. Az ország legnagyobb nyomdája a XVIII. században a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomda volt.

Az árakat vizsgálva megállapítható, hogy a kiadványok nagyobb példányszámú megjelenítése csökkentette a költségeket s így az árat is. A kiadványokat a provizor maga vagy a nyomda bizományosai árusították. Az árusítás a nyomdában, ill. a debreceni nagy vásárok idején (január, április, július) sátorban történt. Debrecenen kívül kiterjedt bizományosi hálózat foglalkozott az értékesítéssel. Az év végi számadásokból következtethetünk a bizományosok helyére, nevére, forgalmukra. Már az 1730-as években bizományosi hely volt Nagyvárad, Szatmár, Miskolc, Sárospatak, Kassa, Eperjes, Kecskemét, Nagykovács és Pest. A bizományosok fűzve kapták a kiadványokat, nekik kellett kötetésükről gondoskodni.

Kik vették meg a nyomda kiadványait? A város gazdag polgárai elsősorban a racionalizmus és a felvilágosodás magyar és külföldi irodalmát vásárolták. Ilyen

kiadványok azonban ebből a nyomdából nem kerültek piacra. A szegényebb réteg, a parasztság köréből a biblia, az énekeskönyvek, a hitbuzgalmi művek vásárlói kerültek ki. A vallásos irodalom azonban megmerevedett egy szinten, haladó eszméket nem közvetített, a fennálló rendbe való belenyugváásra nevelte olvasóit egyre konzervatívabb módon. A tankönyvek a XVIII. század során Debrecenből jutottak el az ország református iskoláiba, elsősorban a tiszántúli területre. A könyvek közé új alig került, a tanács óvatosságából még a máshol nyomtatásra engedélyezett művek megjelentetését sem engedélyezte Debrecenben. A nyomda kiadványai arról tanuskodnak, hogy a felvilágosodás eszmerendszerének közvetítéséből az üzem kimaradt. A debreceni értelmiség az ilyen tárgyú irodalmat főleg külföldről szerezte be, a város híres tudós professzorai pedig munkáikat nem a debreceni nyomdában jelentették meg, hanem inkább Bécsben, Pozsonyban, Bázelen, Londonban, Utrechtben, valamint Kolozsvárott.

A könyvek nyelvi megoszlása – a kiadványok számát tekintve – a magyar nyelvűek javára billen a latin nyelvű tankönyvekkel szemben (2/3 : 1/3). A példányszámot nézve 35-40%-uk a magyar nyelvű munka, kevés azonban köztük a világi szépirodalmi és a vallásos mű (Benda-Irinyi: i.m. 115.p.)

A reformkor

Az új provizor a XIX. század elején, 1804 áprilisától Csáthy György lett. Kitűnő üzleti érzékkel rendelkező, jó szakemberként a nyomda munkájának a színvonalát és hírét ismét felemelte. Az ő nevéhez fűződik az első debreceni könyvkereskedés működtetése is. Tizenhárom évig állt az üzem élén, s ezalatt a nyomda technikai felszereltségét korszerűbbé tette, királyi privilégiumot szerzett a református énekeskönyv nyomtatására. Ez a privilégium szinte biztosítani tudta a nyomda létéhez szükséges bevételt. Tevékenysége alatt több segédet vett föl, de mivel a tanács minimális bért biztosított nekik és a provizornak is, aki tehette, más nyomdához szegődött. A város a Kamarától kért javaslatot a fizetések emelésére, kérésüket azonban nem támogatták. 1810 őszén a kollégium igazgatósága beadta kérvényét a Magyar Kamarához a nyomda megvásárlására. Az 1810-es évektől ugyanis a kollégiumban működött a rézmetsző diákok társasága. A legjobb diákok: Erős Gábor, Papp József és Pethes Dávid a rézmetszés mellett a nyomtatásba is beletanultak. Rendszeresen illusztráltak tankönyveket, térképeket. A kormányzat azonban 1813-ban megtagadta a nyomda áruba bocsátását, s így az továbbra is a város tulajdonában maradt. Csáthy ezalatt a nagyobb bevétel érdekében külső megrendeléseket és bérmunkát is vállalt. Nőtt a nyomda jövedelme, de az alacsony bérek emelését nem tudta elérni Csáthy. Többszöri kérvényezés után 1815-ben sikerült a béreket emelni, s ekkor a segédek száma tizenháromra emelkedett. A nyomda így már képes volt hasznot szerezni a termelésből. Csáthy azonban 1817 augusztusában egy baleset miatt meghalt. Utódja a korábban 12 évig segédként dolgozó Tóth Ferenc lett, ő folytatta Csáthy munkásságát. Száz évnyi szünet után újra megindította a híres Debreceni Kalendárium kiadását. Szerkesztője Fazekas Mihály lett, aki a népszerű kiadványon keresztül az egyszerű néphez, a parasztsághoz is eljuttatta a felvilágosult nézeteket. Tóth Ferenc 1832-ig dolgozott provizorként a nyomda élén, zavartalan kapcsolatban a várossal és a Habsburg-uralommal.

Utódja 1832 júniusától Tóth Lajos lett, aki mint unokaöcs, segédként dolgozott 5 évig a nyomdában. 1838 tavaszán az új városháza épületébe költözött a műhely. Tóth Lajos már a berendezkedés idején saját nyomda alapításával foglalkozott. A város a számadások ellenőrzésekor az ügyek intézésében mualsztásokat tapasztalt, ezért 1843-ban Tóth Lajost felmentette megbízatásából.

A városi tanács 1844 májusában új nyomdai felügyelőkre bízta a műhelyt. A közgyűlés megszabta a provizor, az ellenőr (inspektor) és az alkalmazottak feladatait, kötelességeit. Az ellenőr szinte azonos rangú volt a provizorral, ketten feleltek a nyomda munkájáért. A szabályzat elfogadása után 1844 júniusától Tóth Endre provizorként, Mezey József ellenőrként vezette a nyomdát.

Vezetésük idején eredményes és lelkiismeretes munka folyt az üzemben. Új kiadványokat készítettek a korszerűbb berendezéseken. Jövedelmük fokozatosan gyarapodott. 1847 szeptemberében a Kamara a nyomda bérbeadását kívánta a várostól, de a város ezt a kérést 1848 februárjában visszautasította. Az 1848. március 15-i események már nem tették lehetővé, hogy a Helytartótanács válaszoljon a városnak. Az eddigi megkötött, szabályozott munkamenet az új politikai helyzethez igazodott. A forradalom és szabadságharc idején a nyomdában megjelent röpiratok, felhívások a forradalom eszmeiségét közvetítették, az aktuális eseményekről tájékoztatták a város lakosait.

Összegzésként megállapítható, hogy a számos országos és helyi megkötés ellenére a nyomda elérte az ország nyomdáinak átlagos színvonalát. A felvilágosodás eszméinek közvetítésében a szigorú cenzúra és a városi tanács rendelkezései és konzervatizmusa miatt csak korlátozottan vehetett részt. A nyelvészeti kutatások megállapításai szerint azonban az irodalmi nyelv hagyományainak megőrzésében és fejlesztésében fontos munkát végzett az üzem. Az új eszmék közvetítésének az elmulasztása, a kiadványok tartalmi konzervativizmusa kétségtelen negatívuma a nyomda kiadáspolitikájának. Ugyanakkor a magyar nyelvű kiadványai a XVIII. századi barokk irodalmi nyelvet megóvták az ellatinosodástól. S mivel e vallásos munkák olvasói jórészt a nép köréből kerültek ki, a nyomda tulajdonképpen ápolta, csiszolta azt a nyelvet, amely a parasztság nyelvi kultúrájának az alakulására és nyelvhasználatára is hatott. Ezzel egyaránt hozzájárult mind a magyar irodalmi nyelv, mind a népi nyelv színvonalas fejlődéséhez.

A nyomda könyvtermésének fejlődése

Év	Kiadványok száma
1771-1780	55
1781-1790	38
1790-1800	65
1801-1810	80
1811-1820	106
1821-1830	194
1831-1840	144
1841-1849	142

Szerafinné Szabolcsi Ágnes